

КЛАСИЧНА ФІЛОЛОГІЯ

УДК 811.14'373

ТЕРМІНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДІЄСЛІВНИХ ЧАСІВ В АНТИЧНИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ГРАМАТИКІВ

Роман Домбровський, Надія Ревак

*Львівський національний університет імені Івана Франка вул. Університетська 1, Львів,
79000, Україна klassyka@ukr.net*

Стаття присвячена розглядові термінів на позначення граматичної категорії часу в античних та українських граматики. Основи вчення про часи були закладені в теоріях стоїків, які розрізняли три ступені часу. Крім категорії часу вони виокремлювали також категорію виду, тобто розглядали час дієслова в залежності від того, чи дія ще триває, чи є закінченою. Вже у Діонісія Фракіїського поняття виду затемнюється, а в латинських граматики воно відступає на задній план і висувається поняття передування. Цього явища не розуміли староукраїнські граматики та граматики інших слов'янських народів, у мовах яких категорія виду переважає над категорією часу. Звідси ряд неточностей і непорозумінь у термінології, змішування категорії виду і часу. Українські терміни на позначення дієслівних часів – це більш чи менш точні греко-латинські кальки. Але тому, що українська граматична термінологія була створена в основному в Галичині в граматиках, призначених для шкільного навчання, автори цих граматики намаглися замінити традиційні терміни такими, які були б зрозумілі і узгоджувались зі словотвірною структурою звичайних українських слів. Тому українська граматична термінологія не має такого виразного калькованого характеру, як, наприклад, російська.

Ключові слова: граматики, термін, категорія часу, категорія виду, теперішній час, минулі часи, майбутній час.

Категорія часу характерна для дієслова і тільки йому властива. Це – одночасно найконкретніша категорія і найоднозначніша, найяскравіше виражена за допомогою флексій та службових слів. Тому при створенні системи термінів для визначення часових категорій не було значного різнобою.

Основи вчення про часи були закладені в теоріях стоїків, які розрізняли три ступені часу: ἐνεστὸς – теперішній, παρῳχημένος – минулий, μέλλον – майбутній. Крім категорії часу вони виокремлювали також категорію виду, тобто розглядали час дієслова в залежності від того, чи дія ще триває, чи вже завершена. Таким чином, вони встановили шість часів дієслова: ἐνεστὸς παρατατικός – теперішній тривалий, ἐνεστὸς συντελικός – теперішній закінчений, παρῳχημένος παρατατικός – минулий тривалий, παρῳχημένος συντελικός – минулий закінчений, ἀόριστος – минулий неозначений, μέλλον – майбутній (Semenyuk, 1966, с. 61).

Вже у Діонісія Фракійського поняття виду затемнюється, а в латинських граматикиві воно відступає на задній план і висувається поняття попередності. Замість відносити поняття тривання і закінчення до самої дії, як це було у стоїків, вони відносять його до часів. Така перебудова системи часів була викликана правильною оцінкою семантики дієслівних форм, які, як стверджують лінгвісти, перебудувалися (Budagov, 19586 p. 286), і індоєвропейська категорія виду відступила перед категорією часу. Цього явища не розуміли граматики слов'янських народів, у мовах яких категорія виду превалює над категорією часу. Звідси ряд неточностей і непорозумінь в термінології, змішування категорій виду і часу.

Сам термін час (*время*), який безперервно вживається в граматиках з XVI ст., є точною калькою з грецького *χρόνος* і латинського *tempus*. Проте в сучасній мовознавчій літературі вживається і латинський термін темпоральний там, де треба підкреслити, що йдеться про граматичний час без зв'язку з реальним. Цей термін подається у словнику лінгвістичних термінів О. С. Ахманової як синонім до часовий (Ахманова, 1966, р. 472). Проте не абсолютні синоніми. Вживаються також терміни, похідні від *χρόνος*, але не в системі дієслова: хрона і хромена – одиниця довготи звуку, і хронологія абсолютна і відносна в історичній граматиці. Римські граматики, не зважаючи на те, що вже Варрон стверджував наявність таких форм як *didicero* і розрізняв *futurum infectum* і *futurum perfectum* (Varronis, 1910, р. 169), як правило, не подають між часами індикатива *futurum II*. У Прісціана знаходимо таку класифікацію часів: “Є три часи: теперішній (*praesens*), минулий (*praeteritum*) і майбутній (*futurum*). Але минулий знову поділяється на три часи: на минулий незакінчений (*praeteritum imperfectum*), минулий закінчений (*praeteritum perfectum*) і минулий раніше закінчений (*praeteritum plusquamperfectum*) (Keil, 1855, р. 405).

Автори словено-руських граматики в основному виокремлюють три або чотири часи: теперішній, майбутній, минулий і інколи давньоминулий.

Теперішній час називається у греків *ἐνεστώς* і калькувався окремими римськими граматиками як *instans – part.praes.act.* від дієслова *insto, are, stiti*, – наступати, ставати. Цей термін був прийнятий у словено-руських граматиках (настоящее время) і в такому звучанні вживається у багатьох українських граматиках Галичини. Термін *instans* був не зовсім вдалий, тому що вказував на видове значення дії, що наставала. А це стосується тільки в частині дієслів. Тому римляни утворили інший термін – *praesens – part.praes.act.* від дієслова *praesum, esse, fui*, – бути присутнім. Але він краще характеризує широко індиверентну форму теперішнього часу. Дуже вірно відзначив сутність цього часу Прісціан як перехід лінійний від минулого до майбутнього) (Keil, 1855, р. 414).

Першу спробу знайти термін для теперішнього часу на базі зрозумілого слова зустрічаємо в угро-руській граматиці І. Фагороссі, що вийшла 1833 р. у Відні. Автор користується терміном *время теперішнее* або *прітомное*. Термін теперішній, що є еквівалентом, а не калькою (*czas*) *teraźniejszy*, прийнявся з самого початку в українській граматиці. Він не є калькою латинських *praesens* чи *instans*, утворених від дієприкметників відповідних дієслів з пропуском означуваного *tempus*. Калька греко-латинського терміна збереглася в російській мові (настоящее время).

У науковій лінгвістичній літературі широко використовується латинський термін і похідні від цього слова: *презенс*, який О. С. Ахманова вважає абсолютним синонімом терміна *настоящее время* (Ахманова, 1966, р. 350), наприклад: *презенс медіальний*, *презенс інг्रेसивний* і ін., *прикметник презентний*, наприклад: *презентна форма*, як і інші подібні поняття. Вони вигідні своєю короткістю, точністю значення.

Майбутній час до деякої міри вважався неповноцінним часом, яким він і насправді був. Його форми були генетично і за значенням пов'язані з формами кон'юнктива, через що його позиція в мові була слабою. Тому в народній мові пізньої імперії він замінювався перифразами, складеними з інфінітива і теперішнього часу дієслів, які означають повинність: *debeo, habeo, volo* і ін. Невизначеність семантики цього часу була також причиною того, що він не мав постійної назви. Найчастіше цей час називався *tempus futurum* по аналогії з грецьким *χρόνος μέλλον*. Але з уваги на наявність модальних відтінків в цій формі зустрічаються також інші назви: *tempus sequens* – наступний час, *modus promissivus* – обіцяючий спосіб, *tempus futurum specie promissiva* – майбутній час обіцяючого характеру.

Вже в найстарших граматиках зустрічається калька греко–латинського терміна *будущее*. Цей термін знаходимо в словенсько–руських граматиках. Ним користувався пізніше М. Ломоносов і більшість галицьких граматиків аж до 1938 р., українізуючи його на *будучий*. Українізована форма зустрічається вперше в граматиці М. Осадци 1864 р. (Moskalenko, 1959, р. 122). Проте зустрічаються також і інші назви. Уже в граматиці А. Коцака (1772–1778) виступає термін *время грядущее*. Е. Тимченко (1907) користується терміном *прийдучий час*, що, можливо, є калькою польського терміна *czas przyszły*. Термін *будучий*, який точно відповідав латинському *futurum* і, крім того, будучи зв'язаним з формою *буду*, ясно вказував на семантику часу, не зберігся, тому що дієприкметникові форми на *-чий/ -ший* не властиві українській літературній мові та східноукраїнським говіркам. Термін *майбутній* теж добре мотивований – те, що має бути – появляється в перших граматиках радянського періоду і остаточно затверджений в правилах “Українського правопису” 1934 р. Латинський термін *футурум* вживається рідко. Дуже рідко вживається також *прикметник футуральний*.

У латинських граматиків не було чіткого уявлення про *futurum II*. Незважаючи на те, що давні граматики Нігідій Фігул (Nostius, 1903, р. 203) і Варрон (Varronis, 1910, pp. 153, 169) відмічали такі форми, а Варрон називає їх досить вдало *verbum perfectum futuri temporis* – дієслово майбутнього часу доконаного виду (Varronis, 1910, р. 169), пізніші граматики відносили дані форми до умовного способу майбутнього часу – *modus subiunctivus futuri* (Keil, 1855, р. 417). *Futurum II* мав в латині передусім видове значення результативної дії. Це значення поєднувалося зі значенням передування, яке у зв'язку з переважанням категорії часу над категорією виду стало панівним. Одночасно *futurum exactum*, як і форми майбутнього часу взагалі, ускладнювався модальними відтінками обумовленості дії іншою дією. Модальність цієї форми, що була яскравіше виражена в розмовній мові, стала, мабуть, причиною зарахування цієї безсумнівної форми індикатива до кон'юнктива. У східнослов'янських мовах такого часу нема. Проте, автори словено-руських граматик, намагаючись знайти в староукраїнській мові усі категорії античних мов, знаходять також його. В галицьких граматиках вже фігурує *будучий доконаний*, точна калька з *futurum exactum* – терміна тогочасних шкільних граматик. В українських граматиках цим терміном називали простий майбутній час, тобто теперішній час доконаних дієслів (*напишу*), щоб відрізнити його від складного (*писатиму*) і складеного (*буду писати*) майбутнього часу. У зв'язку з тим, що давні граматики не розділяли видів, цей термін визначився як термін системи часів.

Система минулих часів найбільш розвинута в індоєвропейських мовах, якщо не брати до уваги сучасних літературних східнослов'янських мов. Наприклад, у німецькій мові є три минулі часи, в англійській – чотири, у французькій – шість. Латинська назва *praeteritum*, яка становить *part.perf.pass.* від дієслова *praetereo, ire, ii, itum* – *проходити повз, проминати* і була калькою грецьких термінів *παρωχημένος* або *παρεληλυθός*, точно відбита в німецькій

мові – *Vergangenheit* і в польській – *czas przyszly*, передається в українських граматиках дієприкметником від дієслова *минути* – *минулий*. Цей термін з різними суфіксами зустрічається вже в найдавніших граматиках, які проте користуються частіше кальками греко-латинських термінів, а саме, *прошедшее*, що появляється у М. Смотрицького і пізніше у М. Ломоносова. Цей термін закріпився в російській граматиці. Зустрічається також точна калька латинського *praeteritum* – *прошедше* (Адельфотес, Л. Зизаній).

Термін *минувший* з'являється в найдавнішій західноукраїнській граматиці І. Фагороссі і вживається за деякими винятками (І. Могильницький, Я. Головацький) аж до 20-х років ХХ ст. Коли його заміняють терміном *минулий*, який краще відповідає морфологічній структурі української мови, термін *претерит* стає загальноновживаним у науковій літературі.

Діонісій Фракійський виокремлював чотири минулі часи: *парататикός* – минулий тривалий, *паракеїμενος* – минулий доконаного виду, *ὑπερσυντελικός* – давньоминулий, *ἀόριστος* – минулий неозначений (Uhlig, 1883, р. 53).

Основоположник римської граматики М. Теренцій Варрон, йдучи за вченням стоїків, виокремлює види – *infectum* і *perfectum* (Varronis, 1910, р. 169) і три часові ступені: теперішній, минулий і майбутній. Минулий час він називає *praeteritum* (Varronis, 1910, р. 130). Пізніші граматики, підпорядковуючи категорію виду категорії часу згідно з дійсним станом латинської мови, виокремлюють три ступені минулого часу: *praeteritum imperfectum* з перевагою видового значення, *praeteritum perfectum* і *praeteritum plusquamperfectum*, що вживалися переважно у скороченій формі без означуваного *praeteritum* [4, с. 78–79].

Латинські граматики відкинули аорист – час, який не мав відповідника в латинській мові. Вся система грецьких і латинських часів відтворюється термінологічно в словено-руських граматиках не тільки як результат нездатності давніх граматиків робити висновки з самостійного спостереження над мовою і намагання знаходити в рідній мові категорії, відомі їм з вивчення класичних мов, але й тому, що вони орієнтувалися на церковно-слов'янську мову, яка мала аналогічну до грецької систему минулих часів.

Аорист, згідно з визначенням у словнику лінгвістичних термінів О. С. Ахманової, це “видо-часова дієслівна форма в індоєвропейських мовах, яка вживалася для позначення минулої дії як “моментальної”, позбавленої часової співвідносності” (Ахманова, 1966, р. 51). Аорист існував у старослов'янській мові, але сам термін аорист дуже рідко вживався давніми граматиками (Адельфотес, Л. Зизаній) і вийшов зовсім з ужитку. Він залишився тільки як інтернаціональний термін наукової граматики і вживається стосовно різних мов. Вживається також прикметник аористичний. В сучасній науковій лінгвістичній термінології використовуються латинські кальки або їх назви.

Термін *imperfectum* становить *part.perf.pass* від дієслова *perficio, ere, feci, factum* – завершувати, доводити до кінця з додаванням заперечної частки *in-* і є однотипний з грецьким терміном *парататикός* від дієслова *παράτεινω* – *продовжувати, простягатися*. Як граматичний термін *парататикός* вперше вжили стоїки, пізніше Діонісій Фракійський. У римській граматиці науці термін *imperfectum* вперше зустрічаємо у Палемона, пізніше у Сацердота, Консентія, Г. Марія Віторіна. Були і інші назви, які плеонастично доповнювали цей термін словами-синонімами, або й навіть цілі перифрази. Але найбільшого поширення для визначення поняття минулого часу недоконаного виду набув термін *praeteritum imperfectum*, або без означуваного слова *imperfectum* (Semenyuk, 1966, pp. 64–65).

Латинський імперфект найбільше відповідає минулому часу доконаного виду. Але у зв'язку з тим, що західноукраїнські граматики, виховані на латинській і німецькій граматиці,

не уявляли собі чітко категорії виду, користуються часто терміном минулий недоконаний, зокрема в підручниках латинської та німецької мов. Недоконаність вони переносять з виду на час. В давніх граматиках імперфект називали протилежное время, прошедшее несовершенное время, прошедшее неопределенное время – кальки з грецької та латинської мов.

Термін імперфект, як і утворені від нього імперфектний, імперфективний, імперфектація, імперфективація, широко вживаються в лінгвістичній літературі (Ahmanova, 1966, pp. 173–174).

Термін *perfectum*, що становить *part.perf.pass.* від дієслова *perficio, ere, feci, factum* – *завершувати, доводити до кінця* є калькою грецького *συντελικός* – *завершений*. В граматичному значенні вперше зустрічаємо його у Палемона. Пізніше його вживають Консентій і Г. Марій Вікторін, а Сацердот, Клетоній, Помпей, Діомед і Прісціан додають ще назву минулий – *praeteritum perfectum*. Крім цих існували ще й інші терміни, які доповнювали або уточнювали основне значення: *praeteritum specie perfecta et absoluta* – минулий закінчений абсолютного доконаного виду (Комініан, Проб, автор збірника “*Excerpta Vobiensia*”), *praeteritum differentia perfecta* – минулий час закінченої відмінності (Донат) і ін. Але вони не набули поширення, і з усіх термінів як основний вже в античній граматиці закріпився термін *perfectum* (Semenyuk, 1966, p. 65).

Perfectum означає завершений, отже йдеться про минулий час, який означає закінчену дію. В дійсності, це був семантично-гібридний час, який суміщав видове значення результативності і часове значення минулого і відповідав грецькому аористу і перфекту. В залежності від контексту це був *praesens perfectum* (як це правильно бачив Варрон) і *praeteritum perfectum*. У слов'янських мовах він не мав безпосереднього еквівалента. Найчастіше його передають минулим часом доконаного виду. В давніх граматиках його називають минулим доконаним. В сучасних українських граматиках також зустрічається такий термін. Оскільки аналогічного часу в українській мові немає, термін минулий доконаний вживається для минулого часу дієслів доконаного виду і стосовно інших мов, наприклад, латинської, німецької.

У науковій літературі широко вживається термін перфект, який О. С. Ахманова перекладає, як “минулий результативний”, або “теперішній ретроспективний” (Ahmanova, 1966, p. 322). В обох перекладах підкреслюється видове значення результативності і як характерна його риса відмічається наявність результату минулої дії в теперішньому. В німецькій мові цим терміном називають складений минулий час, в якому завершена дія передається формою *Partizip II*, а зв'язок з теперішністю – теперішнім часом допоміжного дієслова (*ich habe gesagt, ich bin gekommen*). В старослов'янській мові існувала аналогічна складена форма “*ходил есьм*” збережена повністю в чеській мові “*chodil jsem*”, частково в польській “*chodzilem*” і західноукраїнських діалектах “*ходив ем*”.

Загальному латинському терміна *perfectum* відповідають в сучасній граматичній термінології два терміни: 1) претерит (аорист) і 2) перфект. Від перфекта утворено низку похідних термінів інтернаціонального характеру: перфектний, перфективація, перфектно–презентний (Ahmanova, 1966, p. 322).

Латинський термін *plusquamperfectum* має такі складові частини: *plus* – більше, *quam* – ніж, *perfectus* – закінчений, завершений. Він означає завершену дію, віднесену не до моменту мовлення, але до якого-небудь моменту в минулому, або дію, яка відділена від моменту мовлення певними подіями, які можуть залишитися і невираженими безпосередньо. В основному, це – відносний час, навіть, якщо він вживається у незалежному реченні. Термін *plus-quam-perfectum* відповідає грецькому *ὑπερ-συντελικός* – *зверх-завершений*, але не є його точною калькою. Сам термін *plusquamperfectum* ввів у римську граматичну

термінологію Квінт Ремій Палемон. Вживали його також Консентій, Г. Марій Вікторін, Донат, Кледоній, Помпей, Харісій, Діомед, Прісціан. У деяких авторів зустрічаються ще й інші назви, в яких уточнюється семантика цього часу, підкреслюються його темпоральні і аспективні характеристики. Так, у Сацердота, Проба, у збірці “*Excerpta Vobiensia*” знаходимо складний термін *praeteritum plusquamperfectum specie recordativa* – давньоминулий згадувального характеру, у Доната – *praeteritum differentia plusquamperfecta* – минулий час давньоминулої відмінності. Проте ці терміни є надто громіздкими і через це не ввійшли в ужиток (Semenyuk, 1966, pp. 65–66).

У староукраїнських граматиках зустрічаються назви, які відповідають в основному грецькому терміну, тому що його легше перекласти. В перекладі з Доната вживається термін *минувшее пресовершенство*. Цей термін вживається і в Адельфотесі. Л. Зизаній користується терміном *пресовершенство*, а М. Смотрицький – *прешедшее*. У М. Ломоносова використано термін *давнoproшедшее*, і цей термін закріпився в російській лінгвістичній термінології. Хоч в сучасній літературній мові немає часової форми, яка б йому відповідала. У старослов'янській і староукраїнській мовах така форма існувала. Вона збереглась у західноукраїнських діалектах.

В українській граматичній літературі вживається термін давньоминулий, введений в граматиці М. Осадци 1864р. Вживається також термін *передминулий час*, що, очевидно, є калькою російського терміна *преждепрошедший*, а, можливо, і німецького *Vorvergangenheit*. Польський термін *czas zaprzeszyty*. Проте найчастіше вживається латинський термін *плюсквамперфект*, який за О. С. Ахмановою є “відносний час, який вказує на те, що одна минула дія (процес) передувала іншій дії або моменту в минулому” (Ахманова, 1966, р. 88). Вживається також прикметник *плюсквамперфектний*.

Сучасна українська граматична термінологія, пов'язана з категорією часу, базується на строгому розмежуванні понять часу і виду. Такі давні терміни, як *минулий доконаний*, *минулий недоконаний*, *давньоминулий*, *майбутній доконаний*, створені, без сумніву, за відповідними латинськими назвами, є результатом підпорядкування категорії виду категорії часу. Ці назви мають виправдання стосовно деяких діалектних явищ української мови і дієслівних форм західноєвропейських мов. Проте краще користуватись латинською, багато точнішою і однозначною термінологією, пам'ятаючи, що в кожній мові термін отримує характерні лише для цієї мови семантичні відтінки.

References

- Ahmanova, O. S. (1966). *Slovar' Lingvisticheskikh Terminov (A Dictionary of Linguistic Terms)*. Moscow: Sovetskaja enciklopedija.
- Budagov, R. A. (1958). *Vvedenie v Nauku o Jazyke (Introduction to Linguistics)*. Moscow: Uchpedgiz.
- Hosius, C. (Ed.). (1903). *A. Gelli Noctium Atticarum libri XX (Vol. II)*. Lipsiae: Teubner.
- Keil, H. (Ed.). (1855). *Grammatici Latini (Vol. II)*. Lipsiae: Teubner.
- Moskalenko, N. A. (1959). *Narys Istoriji Ukrayins'koyi Hramatychnoyi Terminolohiyi (Brief History of Ukrainian Grammar Terminology)*. Kyiv: Radyans'ka shkola.
- Olenych, R. M. (1973). *Priscian i Antychna Hramatyka (Priscian and Ancient Grammar)*. Lviv: Vyd-vo Lviv. Un-tu.
- Semenyuk, S. I. (1966). Terminolohiya Chasiv Diyeslova v Ryms'kij Hramatychnij Nauci (Terminology of Verb Tenses in Roman Grammar Theory). *Inozemna filolohiya*(9), pp. 61–67.
- Uhlig, G. (Ed.). (1883). *Dionysii Tracis Ars grammatica*. Lipsiae: Teubner.
- Varronis, M. T. (1910). *De lingua Latina quae supersunt. Accedunt grammaticorum librorum Varronis fragmenta*. (G. G. Schnell, Ed.) Lipsiae: Teubner.

**THE TERMS OF VERBAL TENSES IN THE WORKS
OF ANCIENT GREEK, LATIN AND UKRAINIAN GRAMMARIANS**

Roman Dombrovkyi, Nadiya Revak

*Ivan Franko National University in Lviv
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
klassyka@ukr.net*

The paper deals with the terms for expressing the grammatical category of time in the works of Ancient Greek, Latin and Ukrainian grammarians. The founding principles of the theory of tenses were elaborated by the Stoics who distinguished three grades of tense. Alongside the category of tense they also put forth the category of verbal aspect, i.e. they viewed the tense of the verb in its relation to the finiteness of the action. In the works of Dionysius Thrax, the notion of aspect was deprived of its clarity, while Latin grammarians discounted it altogether and replaced it with the notion of anteriority. This phenomenon was ignored by the authors of the grammars of Ruthenian (Old Ukrainian) and other Slavic language due to the domination of the category of aspect over the category of time which is characteristic of these languages.

The terms used to denote verbal tenses in Ukrainian grammars were borrowed, with various degrees of interference, from Greek and Latin. The Ukrainian grammatical terminology was shaped mainly in Galicia through textbooks written for primary schools. Their authors attempted to replace the traditional terms by introducing new ones which would be compatible with the derivational structure of common Ukrainian words. For this reason, the degree of terminological borrowing is much lower in the Ukrainian system than in the case of other languages, for instance Russian.

Keywords: grammars, term, category of time, category of aspect, present tense, past tenses, future tense.